

RUDNYTS'KYI

UKRAINS'KYI NAGOLOS IAK

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ НАГОЛОС
ЯК ФУНКЦІЙНА ПРОБЛЕМА

ДРУГИЙ НАКЛАД

1.

Модерне мовознавство, як одна з найбільш стислих ділянок у гуманістичних науках, змагає послідовно до того, щоб умову працю дослідника на цьому полі звести до елементарних тям (понять) і загальних тверджень, зн. щоб дати мовознавцеві певну методичну зброю в його досліді, або — як називають це німці — вможливити йому »axiomatisches Denken«. В гуманістичних науках це справа нелегка й тому не буде пересадним Куриловичеве твердження, що одна із зворотних точок в історії мовознавства є поява »Cours de linguistique générale« в 1916 р., виданого женецькими учнями de Saussure'a. Відкриття мовознавчої Америки назвав деякі його думки покійний Артимонович. Сперті на заплідних ідеях цієї книги виривають на мовознавчому овиді після першої світової війни (1914—18) нові осередки, як Відень, Прага, Копенгаген і ін.

Як на синтезу думок та ідей у загальному мовознавстві за останнє 25-річчя треба дивитися на книгу Карла Бюлера (Bühler) п. н. »Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache«. Jena 1934. Поправки-доповнення до цієї книги в сенсі Мукаржовського (стилістично-естетичний бік мови), чи підкреслювання деяких не дуже виразно спрецизованих думок Бюлера в копенгазькій школі (Brøndal, головно ж Hjelmslev) є тільки доказ загальної вартости тієї книги, що — за словами Куриловича — вникає глибоко в суть мовних явищ.

Одна з найважливіших Бюлерових тям, це т. зв. функційна площина або поле (Feld). Щоб сприймати й від-

повідно інтерпретувати якусь форму з функцією знака, треба її перенести до співмірного довкілля; тоді щойно зовсім ясно виступають усі прикмети, що сутні (по Бюлерівськи: релевантні) для цього знака. Прикладів багато. Так шматок паперу має іншу функцію за виставовим склом, іншу ж на оголошеному стовпі. В першому випадку є сутні, релевантні для нього якість, кількість, ціна й т. п., в другому ж ці речі неактуальні: тут сутнє передовсім те, що на ньому написано, на сам папір не звертає майже ніхто уваги. Або відомий приклад із оптики: сіра пляма буде завжди ясна, коли її довкілля буде чорне й та сама пляма буде темна при білому довкіллі.

В мові подібно.

Так нпр. в селі Крушельниці (Бойківщина) частина селян говорить *вибрати, винести, випалити* . . . , інша ж частина *вібрати, вінести, віпалити* . . . Приростка *ви-* вживають селяни мужицького походження, приростка ж *ві-* селяни шляхетські. В Турчанщині (Бойківщина) селяни вживають — як стверджує Штібер — після м'яких 'а': *зять, сяду, коня* . . . (як у літературній мові), шляхтичі ж мають на цьому місці 'е', отже *зеть, седу, конє* . . . В обидвох випадках сутнє, релевантне вживання *ви-* чи *ві-*, 'а' чи 'е' не в значеневій площині (бо *вінести* значенево = *винести*, *зеть* = *зять*), тут важне походження, соціальна приналежність мовлянина. *Ви-* й *ві-*, 'а' чи 'е' по м'яких має в мові функцію соціальну, точніш має функцію тільки в площині соціальній; в значенево-відрізняльній, або діакритичній площині ж воно без ваги, його функція з цього погляду рівна зерові.

Коли ж навпаки і шляхтич і селянин вимовлять однаково: *коза* й *коза*, то тут ця соціальна функція звуків *с* та *з* рівна зерові, вони сповняють функцію не відрізняння мовлян з уваги на їх соціальну приналежність, ці звуки релевантні, сутні для значення обидвох слів, отже вони мають функцію значенево-відрізняльну, діакритичну, без уваги на те, хто їх вимовляє.

Таку функцію мають в українській мові взагалі не тільки звуки *с* та *з*, її мають усі приголосівки (консонанти) та всі голосівки (вокалі). І чи будемо на них дивитися з прازького становища як на фонемі, чи з копенгазького як на кенемі, правда незаперечна залишиться одна: значенево-відрізняльна, діакритична функція мовних знаків, це найважливіша річ у мовній системі взагалі.

Голосівки в українській мові функціонально більшешлощинні, як приголосівки. Тоді, коли приголосівка як мовний елемент, повнить функцію значенево-відрізняльну, діакритичну (нпр.: *коза* : *коса* : *кола* : *копа* йтд.), голосівка може теж повнити цю функцію (нпр.: *коса* : *куса* : *каса* : *киса* йтд.). І ще,

коли скажемо нормально *коса*, а згодом видовжуючи голосівки: *кбсá*, то знову видовжуючи та підносячи голос при кінці слова: *кб-сá?*, то в усіх трьох випадках діакритична функція голосівок не сутня. Тут на першому пляні їхня експресійна функція. Ще й цю функцію можуть в українській мові повнити приголосівки: нпр. *коса* : *косá* (з довгим *с* у другому слові). Отже можна сперечатися, чи значенево-відрізняльна функція однаково важна при описі якоїсь мови, як ця експресійна функція, можна теж спорити, чи в українській мові голосівки стоять рівнорядно щодо експресійності поруч із приголосівками, все ж треба ствердити, що є ще одна площина, де українська голосівка виявляє себе функційно, тоді коли приголосівка у цій площині не релевантна: це площина наголосу (акценту).

Вправді фонетично-експериментальною дорогою можемо ствердити, що нпр. перше *м* у слові *ма́ма* не є фізично рівне другому, що звук *м* у слові *мука́*, не є фізично рівний цьому ж звукові у слові *му́ка*, все ж для значенево відрізняльної, діакритичної функції це не сутне. Тут релевантна опозиція:

á : а
 ѱ : у.

Іншими словами стверджуємо, що український наголос значенево-релевантний тільки в віднесенні до голосівок. Наголошення чи ненаголошення приголосівки є тут у значенево-відрізняльній площині без ваги.

II.

Український наголос, як відомо, динамічний, вільний (*му́ка* : *мука́*) та рухомий (*ру́ки* : *руки́*, *ро́бить* : *робить*), подібно як у мовах: російській, білоруській та болгарській. Про його музикальність, інтонаційність, що тут і там виступає на українському мовному обширі не згадуємо, бо вона не відіграє згаданої значенево-відрізняльної ролі, як це буває нпр. у сербській чи литовській мовах. І хоч із історичної перспективи можна в українській мові ствердити сліди давніх інтонаційних різниць (*го́род* : *горóд*, *во́рон* : *ворóна*), все ж сьогодні український наголос, вживаючи вдатного фонологічного терміну, в основі монотонічний.

Сам у собі український наголос досі належно не досліджений, ані з погляду на його формальний, ані теж на функційний бік. Тай бібліографія про нього не велика: дослідник спинюється на кількох перестарілих працях, як Ганкевича, Тануша, Верхратського, Охримовича, а з новіших на статтях Огієнка, Грицака, Небожівної; справу могли б рятувати ще порівняльно-історичні нариси Булаховського, все ж

їх ледви кілька. Граматики більші й менші або промовчують наголос зовсім або згадують про нього тільки принагідно (найкраще Ол. Синявський в «Нормах української літературної мови», Київ 1931). Наголошуваних текстів обмалъ. І нічого дивного, що годі нам іще сьогодні говорити про остаточну норму в цій ділянці, нічого дивного, що одне й те саме слово може в нас мати три різні, санкціоновані норматистами, наголоси: *байдуже, байдуже, байдуже*. У цьому останньому й подібних прикладах треба б знову окремих дослідів, щоб вказати, наскільки ритміка цілої фрази обумовлює такий, а не інший наголос. Що ритміка фрази тут не без впливу на це дає докази віршована мова, нпр.:

Обернувся я на хати —

Нема в мене хати (Шевченко);

чи теж:

Весно, ти мучиш мене (Франко),

але:

Весно́, слов'я́нко синьоо́ка (Антонич) і ін.

Все ж така наголосова різноманітність, обумовлена ритмікою, не має в мовній системі згаданої вище значенно-від-різняльної, діакритичної функції й тому її можна ставити на рівні з різноманітністю формально-обумовлених наголосів французької (окситонон: *весно́*), польської (парокситонон: *хати́*), й ін. мов із т. зв. постійним, нерухомим наголосом, або теж із наголосами в співаній мові типу:

[Попереду Сагайдачний:]

Ве́де сво́є військo . . .

або теж:

Ой ти ста́,ми, ой ти ста́рий,

Ти ста́рий, ти ста́рий,

Ти ста́рий, ти ста́рий . . .

Незфункціоналізовані (зн. ті без діакритичної функції) наголоси не ставлять перед дослідника — поза фізично-формальними — ніяких інших проблем. Найкращий до них підхід — фонетично-експериментальний із вилічуванням кількості дрогонь, їхньої ширини, висоти й т. д. Далеко більша й складніша проблематика українського наголосу в діакритичній площині, цебто наголосу як функційної проблеми.

Відповідно до двох основних родів мовних явищ: індивідуальних (лексика) й категоріяльних (граматичні явища) можна поділити функції українського наголосу на: лексикальні (словникові) та грамати́чні.

Лексикальна функція наголосу, це функція відрізнявати слова одні від одних, грамати́чна ж — відрізнявати грамати́чні форми. Ось нпр. в таких парах слів, як:

му́ка : мука́,

го́род : горба́д

маємо до діла з наголосом у лексикальній функції, в таких же парах, як:

ру́ки : *рукí,*
роби́ть : *робіть*

із наголосом у функції граматичній. Тому що ця остання функція наголосу зосереджується на словотворчих, флексійних та синтактичних формах, можемо її назвати теж структуральною або морфологічною.

III.

Лексикальну функцію українського наголосу завважуємо передусім у і м е н н и к а х. Поминаючи наведені вгорі приклади *му́ка* : *мукá,* *го́род* : *горóд,* маємо велику кількість слів подібних, нпр.:

за́мок *замóк*
па́ра *парá*
му́зика *музй́ка*
сі́м'я : *сім'я́* йтп.

Всіх їх можна знайти в доброму словнику української мови.

Наголос впливає в деяких іменниках на їхню фонетичну будову; так нпр. у віддієслівних іменниках:

»і« під наголосом — »е« без наголосу
значі́ння (роблення карбів) : *зна́чення* (зміст, суть),
вокресі́ння (дія) : *воскрéсення* (вислід дії),
варі́ння (дія) : *ва́рення* (вислід дії, конфітури),
або теж:

»о« під наголосом — »у« без наголосу
ма́льова́ння (вислід дії, малюнок) : *малюва́ння* (дія),
будова́ння („ „ будова) : *будува́ння* „
риштува́ння („ „ дошки) : *риштува́ння* „ йтп.

Без ніяких фонетичних змін буває функція наголосу в творах із наростками *-ище*, *-исько*. Згрубілі мають парокситонічний наголос, твори ж із значенням місця мають наголос на твориві слова, нпр.:

двори́ще (великий двір) : *дво́рище* (місце де був двір),
бульби́ще (велика бульба) : *бу́льбище* (місце де росла бульба)
йтп.

Тому що в цьому й попередньому випадку маємо до діла з категоріяльним явищем, зн. можемо протиставити в більше як двох парах відповідну морфему із тими самими фонетичними прикметами:

наголоше́ність — ненаголоше́ність

не можемо про такі опозиції як:

значіння : значення,
малювання : мальовання,
дворіще : дворище

говорити як про лексикальні опозиції та ставити їх поруч таких, як

мука : *мукá* й ін.

Наголос у цих випадках має не лексикальну, а граматичну, а саме словотворчу функцію.

Саме таку словотворчу функцію має український наголос у прикметниках із опозицією:

ієнаголошений наросток *-ний*:

наголошений наросток *-ний*

при йменниковому твориві. І так: *рибний* визначає тут 'той що відноситься до риби' — *рибний* 'багатий на рибу' (нпр. *рибний продавець* : *рибний став*), *хлібний* 'що торкається хліба' — *хлібний* 'багатий на хліб' (нпр. *хлібна мука* : *хлібна країна*), *гірний* 'горовий, гірський') — *гірний* 'гористий', а даліше:

молочна каша : *молочна корова*,
деревна кора : *деревна країна*,
хмарна висота : *хмарна днина тощо*.

Окситонезі наростка *-ний* (= 'багатий на') зокрема ж його експанзії стоїть на перешкоді існування в мові конкурентних наростків *-истий*, *-ущий* як також і те, що прикметники на *-ний* (нпр. *народний*, *житний*, *хатний* ітд.) не можуть приймати в українській мові кінцевого наголосу.

Або інша категорія приметників:

Відомо, що наголос присвійних прикметників на *-ів*, *-ова*, *-ове* завжди відповідає наголосові родівника однини в твориві, пригадати б хоч із Шевченка:

Люби́ дівку хочби́ чийо́:
Чи по́бву, чи дяко́ву,
Чи хоро́шу мужико́ву,

бо наголос відповідних родовиків: *попа́, дяка́, мужика́* — в цьому місці, так як при незмінному наголосі йменника не паде на наросток:

... задзвони́ли вранці́-ра́но
по генерáловій душі́ (Шевченко),

бо родовик: *генерáла*.

¹⁾ Пор. село *Гірне* (перекручене офіційщиною на «Нугнієс» в Стрийщині).

А проте й тут дасться заважити граматичне діяння наголосу, пор.:

бра́това (нпр. хата) : *брато́ва* (бра́това жінка),
си́нова („ „) : *синовá* (си́нна жінка),
шва́грова („ „) : *швагро́ва* (шва́грова жінка) йтд.

Те ж саме в багатьох прикметниках, де наголос субстантивізує їх, нпр.:

переві́зне (нпр. судно) : *переві́зне* (оплата),
ваго́вє (нпр. місце) : *ваго́вє* („ „),
фа́кторове (нпр: добро) : *Факторо́вє* („ „),
пошто́вє : *пошто́вє* („ „),
торго́вє : *торго́вє* („ „),
листо́вє : *листо́вє* („ „) ітд.

До категоріяльної, граматичної функції наголосу в українській мові належить теж відрізняння дієприкметників від прикметників дієприкметникового походження, нпр.:

дієприкметник — прикметник

пéчений : *печéний*,
ва́рений : *варéний*,
свя́ченє : *свячéне*,
ма́щенє : *мащéне* й б. ін.

Деякі з цих прикметників, як *печéне*, *варéне*, *свячéне* виступають найчастіш у функції йменників, а проте ще одного наголосового пересуву вони не зазнали.

На окрему увагу заслуговують у цій категорії дієприкметники, що не тільки перекидають наголос, але подвоюють наросткове *n* та приймають окремий значеневий відтінок:

невблáганий : *невблагáнный*,
незл́ченє : *незлічéнне*,
непримй́рена : *непримирéнна** йтд.

й пізніші деривати:

злі́чений : *злічéнный*,
спáсений : *спасéнный*,
ми́слений : *мислéнный* йтд.

Ця функція наголосу тепер дуже жива, зокрема тому що відповідний наросток для творення слів із значенням наростка *-ний* наросток *-мий* відчувається щораз більше за архаїзм, пор. нпр.:

перестаріле — нове
невблагáемий : *невблагáнный*,
непримирй́мий : *непримирéнный*,
незлічй́мий : *незлічéнный* ітд.

*) Пор. повість Кониського, що її залюбки називають «Непримирена», тоді коли сам автор охрестив її «Непримиренна».

В допомогу приходять тут теж (наголошений) наросток *-ний*, що в висліді веде до нової опозиції:

огрівний (що огріває) : *огрівний* (що дасться огріти),
перехідний (що переходить) : *перехідний* (що можна пере-
 ходити),
переступний (що переступає) : *переступний* (що можна пе-
 реступити).

Цікаву словотворчу функцію має український наголос в займенниках та прислівниках із приростком *ні-*. У своїх «Нормах української літературної мови» пише про це Синявський (стор. 73):

Заперечні займенники *ніхто* й *ніщо* в усіх непрямих відмінках бувають у двох постатях щодо наголосу й відповідно до цього й у двох значеннях:

Наз. Кл.		<i>ніхто́</i>
Род.	<i>нікого</i>	й <i>ніко́го</i>
Дав.	<i>нікому</i>	й <i>ніко́му</i>
Знах.	<i>ні на кого</i>	й <i>ні на ко́го</i>
Оруд.	<i>ніким</i>	і <i>нікі́м</i>
Місц.	<i>ні на кому</i>	й <i>ні на ко́му, кім,</i>
Наз. Кл.		<i>ніщо́</i>
Род.	<i>нічого</i>	й <i>нічо́го</i>
Дав.	<i>нічому</i>	й <i>нічо́му</i>
Знах.	<i>ні на що</i>	й <i>ні на́ що</i>
Оруд.	<i>нічим</i>	і <i>ніча́м</i>
Місц.	<i>ні на чому</i>	й <i>ні на чо́му, чім.</i>

Форми правих стовпців мають загальніше й ширше значення, форми лівих (з наголосом на *ні-*) конкретніше. Ці останні часто заступаються словосполученням «нема + кого, чого, кому, чому, з ким, з чим, на кому, на чому». Ящо, нпр.: *нема кого надіслати* (= *нікого надісла́ти*), *нема кому дати* (= *нікому дати*), *нема на кого послатися* (= *ні на кого послатися*) і т. ін. Пор. *нікому не хотілося себто* «всім не хотілося», а також: *ні за що* (= *нема за що*) *купити хліба* і *ні за що не купиш хліба*.

Про приросток *ні-* в прислівниках каже дальше Синявський (стор. 112—3): Ті питальні прислівники (і часу, і місця, і чину), що сполучаються з *ні-* і мають по два наголоси і по два значення, достоту так розрізняють свої значення, як займенники *ніхто́* й *ніщо́* в непрямих відмінках:

<i>ніде</i>	й <i>ніде́,</i>
<i>нікуди</i>	й <i>ніку́ди,</i>
<i>ніяк</i>	і <i>нія́к.</i>
<i>нівідкіль</i>	і <i>нівідкі́ль,</i>
<i>ніколи</i>	й <i>ніко́ли.</i>

Ліві форми з конкретнішим і вужчим значенням часто заміняються як і вказані займенники, словосполученням із нема:

<i>ніде</i>	==	<i>нема де,</i>
<i>нікуди</i>	==	<i>нема куди,</i>
<i>ніяк</i>	==	<i>нема як,</i>
<i>нівідкіль</i>	==	<i>нема відкіль,</i>
<i>ніколи</i>	==	<i>нема коли.</i>

Подекуди і в відприкметникових прислівниках завважуємо словотворчу функційність наголосу, нпр.:

прикметник — прислівник

<i>гаряче</i>	:	<i>гáрячé,</i>
<i>боляче</i>	:	<i>бóлячé,</i>
<i>хороше</i>	:	<i>хóрошé,</i>
<i>байдуже</i>	:	<i>бáйдужé (побіч: байдуже).</i>

Не самостійно різничкує наголос прикметники й прислівники в таких парах:

<i>молоде</i>	:	<i>мóлодо,</i>
<i>велике</i>	:	<i>вéлико,</i>
<i>веселе</i>	:	<i>вéсело,</i>
<i>криве</i>	:	<i>крíво,</i>
<i>старе</i>	:	<i>стáро йтп.</i>

Переходячи до дієслова, треба ствердити що словотворча функційність наголосу й тут виступає виразно, передусім при творенні недоконаних і доконаних форм, нпр.:

недоконаність — доконаність

<i>внóсити</i>	:	<i>вñно́сити,</i>
<i>розкíдати</i>	:	<i>ро́зкíдати,</i>
<i>висипáти</i>	:	<i>вñсипа́ти,</i>
<i>викликáти</i>	:	<i>вñкликáти,</i>

а також:

<i>пізнаю</i> (пізнавати)	:	<i>пізнáю</i> (пізнати),
<i>вигра́еш</i> (вигравати)	:	<i>вñгра́еш</i> (виграти),
<i>придба́є</i> (придбавати)	:	<i>придбáє</i> (придбати) йтп.

IV.

Побіч словотворчої функції українського наголосу відрізняємо ще іншу його граматичну функцію, а саме флексію. Коли мова про цю функцію, то тут входить під увагу насамперед жіночі йменники, де наголосом відрізняється родовик однини від називника множини, нпр.:

род. одн. — наз. множ.

руки : *ру́ки*,
ноги : *но́ги*,
голови : *го́лови*,
сковороди : *ско́вороди*,

й навпаки:

хати : *хаті́*,
сукні : *сукні́*,
матері : *матері́* йтп.

Подібне відрізняння зустрічаємо й у ніяких (середніх) іменниках:

род. одн. — наз. множ.

села́ : *се́ла*,
вікна́ : *ві́кна*,
ліжка : *лі́жка*,
сіна : *сіна́*,

а даліше й у таких парах, як:

зілля : *зілля́*,
збіжжя : *збіжжя́*,
царства : *царства́*,
(решето) *решета́* : *решета́*,
(озеро) *озера́* : *озера́*,
(дзеркало) *дзеркала́* : *дзеркала́*,
(дерево) *дерева́* : *дерева́* (й *дерева́*) йтд.

Коли ж візьмемо під увагу сьогодишній прислівник *вєрхи* (*їхати вєрхи*), цебто історичний орудник множини й зіставимо його з називником множини від *верх*, отже: *верхє*, то маємо в цьому випадку таку саму пропорцію між наголосами, як нпр. ще в сьогодишньому говорі:

орудн. множ. — наз. множ.

быки : *быкы́*,

(нпр. *поїхав быкы*, але: *продав быкы́*).

На окрему увагу заслуговує в відміні іменників наголос двоїни впорівень із наголосом множини:

множина — двоїна

сини́ : *два си́ни*,
голуби́ : *три го́луби* й ін.

Та тому що цей двоїнний наголос виступає здебільшого після числівників *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотирь*, отже в синтактичному контексті, то обговорюватимемо це явище згодом при синтактичній функції наголосу.

Тут назвемо ще одну флексійну функцію наголосу, а саме при відрізанні форм 3. ос. однини теперішнього часу від дієменника на *-ть* в дієсловах *и-* кон'югації. Так отже маємо опозиції:

3. особа — дієменник

рѳбить : *рѳбѳть*,
плѳтить : *плѳтѳть*,
пѳлить : *пѳлѳть*,
гѳнить : *гѳнѳть* і ін.

Ця функція відома передусім у віршованій мові й головно у південно-східних говорах, де виступає скорочена форма дієменника на *-ть*. На заході панує повна форма дієменника на *-ти* (*рѳбѳти*, *плѳтѳти*, *пѳлѳти*, *гѳнѳти*) й тому тут не тяжко про окситонічний наголос 3. особи: *плѳтѳть* (зам. *плѳтить*), *пѳлѳть* (зам. *пѳлить*), *гѳнѳть* (зам. *гѳнить*), бо не було тут згаданої опозиції:

рѳбить : *рѳбѳть*,
а замість неї: *рѳбѳть* : *рѳбѳти*,
й далі: *плѳтѳть* : *плѳтѳти* йтд.

V.

Переходимо до ще одної граматичної функції українського наголосу, що її називаємо синтактичною з уваги на те, що вона виступає тільки в синтактичних словосполуках.

Ми виділи вгорі, що по числівниках *два*, *дві*, *обѳдва*, *обѳдві*, *три*, *чѳтири* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовику однини цього слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос, як в однині, наголос не змінюється в двоїні, нпр.:

(*син*, *сѳна*) *синѳ* : *два сѳни*,
(*сѳкіл*, *сѳкола*) *соколѳ* : *два сѳколи*,
(*гѳлуб*, *гѳлуба*) *голубѳ* : *два гѳлуби*,
(*вчѳтель*, *вчѳтеля*) *вчителѳ* : *два вчѳтелѳ*,
(*товѳриш*, *товѳриша*) *товаришѳ* : *три товѳришѳ* йтп.

Так само в жіночих іменниках:

(*лѳстівка*, *лѳстівки*) *лѳстѳвѳ* : *дві лѳстѳвѳ*,
(*вербѳ*, *вербѳ*) *вѳрбѳ* : *дві вѳрбѳ*,
(*сѳчкарня*, *сѳчкарні*) *сѳчкарнѳ* : *три сѳчкарнѳ* йтд.,

а також у ніяких (середніх) іменниках:

(*гнѳздѳ*, *гнѳздѳ*) *гнѳзда* : *два гнѳздѳ*,
(*рѳшетѳ*, *рѳшетѳ*) *рѳшетѳ* : *три рѳшетѳ*,
(*дѳрево*, *дѳрева*) *дѳреѳа* : *чѳтири дѳреѳа*,
(*долѳтѳ*, *долѳтѳ*) *долѳтѳ* : *обѳдва дѳлѳтѳ* йтд.

Та й по інших числівниках цей двоїнний наголос дається завважити, але тільки з обмеженням до йменників жіночого роду, нпр.:

(дóчка, дóчки) дочкí, дочóк : п'ять дóчок,
(зáщíпка, зáщíпки) защíпкí, защíпóк : шість зáщíпок,
(кнйжкa, кнйжкí) кнйжкí, кнйжóк : сім кнйжок,
(січкáрня, січкáрні) січкарні, січкарéнь : сто січкáрень ітп.

Перемінюючи порядок слів кажемо теж:

кнйжок сім хоч : багáто кнйжóк,
січкáрень із п'ять хоч : мáло січкарéнь ітд.

Зрідка в літературній мові, частіш у говорах подибуємо синтактичну функцію наголосу в таких словосполучах як:

(дав йомú колóм) пó голові,
(кíнув лйхом) об землю. йтп.

Що такі словосполучки в мові були живі, вказують наголоси в складених прислівниках, нпр.: нáвхрест, нáдвечір, віч-нá-віч, раз-пó-раз, позáторік, пліч-ó-пліч, а також у викликах: добрй-день!, добрйвечір! і злексикалізованих у мовній системі висловах: на Пётра, до Дмйтра, на Сёмена йтп., що можуть як часові означення за днями святих корелювати з звичайними синтактичними словосполучками, нпр.:

До Дмйтра дівка хйтра,
але: До Дмитра́ дівка гóрнеться.

З наведених прикладів бачимо, що синтактична функція наголосу в українських іменниках рідка; найкраще й найживіше виступає вона ще в займенниках у сполучі з прийменниками, пор.:

менé : до мéне,
тебé : від тéбе,
собí : у со́бі,
свогó : до свóго,
тогó : від то́го,
всьомú : по всьóму,
комú : ід ко́му ітд.

VI.

Всі наведені функції українського наголосу мають одне спільне: вони торкаються гатункових іменників, апелятивів, чи то коли йде про їхню лексикальну, чи граматичну варіантизацію. Тимто можемо їх усіх окреслити як апелятивні функції. Наприкінці хочемо згадати про ще одну функцію наголосу, що їй ми присвятили увагу в окремому рефераті на білгород-

ський з'їзд славістів у 1939 р., а саме про його ономастичну, назовничу функцію.)

Є випадки в українській мові, де відрізняються наголосом імена власні від загальних. Так, нпр.:

апелатив	—	назва
<i>кривий</i>	:	<i>Кривий Пóтiк</i> (Бойківщина),
<i>плоский</i>	:	<i>Плóский</i> (Наддністрянщина),
<i>суха</i>	:	<i>Сúха</i> (Бойківщина),
<i>кути</i>	:	<i>Кúти</i> (Гуцульщина),
<i>байрак</i>	:	<i>Бáйрак</i> (Полтавщина) йтд.

Крім цього відрізняється нпр. знахідник однини в парадигматі апелјативу *лободá, сковородá, головá йтп.* від знахідників таких же особових назв, отже:

апелјатив	—	назва
<i>лободу</i>	:	<i>Лободу́,</i>
<i>сковороду</i>	:	<i>Сковороду́,</i>
<i>голову</i>	:	<i>Голову́</i> й ін.

Тому, що в усіх цих випадках функція наголосу виступає щойно на тлі протистави апелјативів і назв, назвемо її апелјативно-ономастичною функцією. Стисло ономастичною функцією наголосу буде відрізняння назв одних від одних, як от:

назва особи	—	назва місцевини
<i>Ярослáв</i>	:	<i>Ярóслав,</i>
<i>Борислáв</i>	:	<i>Борислáв,</i>
<i>Святослáв</i>	:	<i>Святóслав,³⁾</i>
<i>Сиді́р</i>	:	<i>Сиді́р⁴⁾</i> і ін.

Обидві обговорені функції апелјативно-ономастична й ономастична є лексикальні функції. А проте й серед ономастичних функцій наголосу можна вказати на випадки граматичної функції. Так нпр.:

<i>Анто́нович</i> (син Антона)	:	<i>Антонóвич</i> (прізвище),
<i>Семенóвич</i> (Семенів син)	:	<i>Семенóвич</i> („ „),
<i>Артíмович</i> (Артимів син)	:	<i>Артимóвич</i> („ „),

а дальше:

<i>Анто́нівна</i> (Антонова дочка)	:	<i>Антонівна</i> (прізвище),
<i>Семенівна</i> (Семенова дочка)	:	<i>Семенівна</i> („ „),

³⁾ Пор.: Die appellative und onomastische Funktion des Akzentes im Slawischen. Саопштења и реферати, III Международни конгрес слависта. Београд, 1939, стор. 56—9.

⁴⁾ Пор.: Nazwy miejscowe Wojkowszczyzny, Львів 1939, стор. 182, як теж рецензію Ів. Панькевича на неї в Sborník-у Matice Slovenskej, P. XVIII, 1940, ч. 1, стор. 162—170.

а навіть:

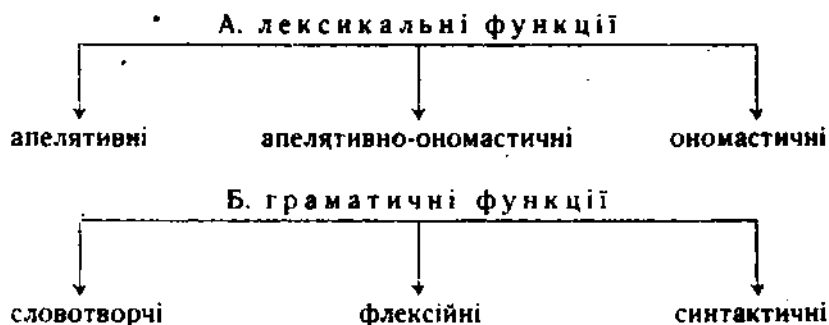
Рудницький (із села Рудник) : *Рудницький* (прізвище),
Камінський (із Камінки) : *Камінський* („ „),

бачимо, що назви теж використовують у своєму обсягу наголос, як функційний, значенево-відрізняльний засіб.

Нажаль наше назовництво ще за мало розроблене, щоб про ономастичну функцію наголосу можна ширше розводитися. Треба б зібрати більший матеріал, як той, що нам стоїть до послуг. А проте це явище не відокремлене, його — головню ж апелятивно-ономастичну функцію — зустрічається теж і в болгарській мові.⁵⁾

VII.

Збираючи до купи все сказане, можемо ствердити, що з сьогоднішнього (дескриптивно-синхронічного) становища найважливі функції наголосу в українській мовній системі, це значенево-відрізняльні або діякритичні функції. Вони укладаються в схему:

Побіч інших засобів — наголос один із тих, що їх уживається в українській мові для формального різникування функційних варіантів. Українська мова йде в цьому напрямі своїм самостійним шляхом, розвиваючи окремі функції, за якими часом годі шукати в інших слов'янських мовах. З цього погляду український наголос є одна з цінних і важних прикмет української мови, його ж функційність, це найцікавіша його риса як мовного явища не тільки для українського, але й для загального мовознавства.

⁵⁾ Пор. Ст. Романски: Le rôle fonctionnel de l'accent. Résumés des communications du IV. Congrès International des Linguistes. Copenhague 1936.

